

Egy könyvsorozat margójára

Az *Extra Hungariam* politikai memoársorozatáról

Több mint öt esztendeje, 1988 februárjában fogant meg az Európa Könyvkiadó szerkesztőségében az a gondolat, hogy a kiadónak már hosszú évek óta sikeres emlékiratsorozatát, amely a szerény „Emlékezések” címet viseli, s amelyben jeles külföldi írók, művészek, államférfiak írásai jelentek meg, ki kellene egészíteni azoknak a jelentős magyar közéleti személyiségeknek az önéletrajzi írásaival, akiket a második világháború után külföldre sodort a történelem vihara, s kényszerűen elszakadtak az itthon élő magyarságtól, hiszen emigránssá lettek. Önként vagy a kényszerítő körülmények folytán – ez talán most nem is fontos –, elmentek és kint maradtak, s ezzel kívül rekedtek a hazai szellemi életben is. Nem új jelenség ez a magyarság történetében. Gondoljunk csak a bujdosó Rákóczi, aki Rodostóban, vagy Kossuth Lajosra, aki Torinóban halt meg száműzetésben, s csak hamvaik hazahozatala után sok-sok évvel foglalhatták el méltó helyüket alkotásaikkal is a hazai szellemi életben. És számos – haza sem tért – emigráns társuk nemkülönben.

Talán nem szükséges magyaráznunk, hogy a második világháború utáni évtizedekben, politikai és ideológiai rácsok mögött és szellemileg bilincsbe verten miért nem foghattunk hozzá előbb az említett politikumemoárok közreadásához. 1988-ban úgy ítéltük meg – mint utóbb kiderült, helyesen –, hogy elérkezett az ideje számba vennünk ezeket a külföldön keletkezett, de végül is magyar talajból sarjadt írásműveket, amelyek – miként minden egyes kötet fedelének belső oldalán olvasható – tágíthatják szemhatárunkat és szerves részét alkotják hazai közgondolkodásunknak. Történelemtanárokra, egyetemi hallgatókra, a történelem és a politika iránt érdeklődő művelt közönségre számítottunk mint lehetséges olvasókra. Nem hiába.

Válogatás

Elegendő kihúzogatnunk az Országos Széchényi Könyvtár egykori „zárt osztályának” – a ma már „kortörténeti tár” nevet viselő és mindenki előtt nyitva álló gyűjteménynek – katalógusfiókjait, hogy meggyőződjünk róla, milyen kiterjedt és hatalmas arányú irodalmi tevékenység folyt évtizedekig a magyar emigrációban. Művek tömege, folyóiratok, újságok sora jelent meg a világ minden táján, s akármilyen szemléletből vagy pártos elfogultságból születtek is a bennük lévő írások, egyvalami közös volt mindegyikben: a haza sorsáért érzett aggodalom. A hazaszeretet.

Válogatni ebből a bő termésből korántsem volt könnyű feladat, még akkor sem, ha – mint említettem – csak „jelentős közéleti személyiségek” írásait kívántuk közreadni. Az emlékező személye, a mű tárgya, a megírás színvonala – ez volt a hármas kritérium. A *História* folyóirat szerkesztőinek segítségével állítottuk össze a listát, amely végül tizenegy címet tartalmazott. Azok számára, akik esetleg nem ismerik az *Extra Hungariam* sorozatot, hadd iktassam ide a megjelent, illetve ezután megjelenő művek címjegyzékét, itthoni kiadásuk sorrendjében:

Szász Béla: Minden kényszer nélkül. (Egy műper kortörténete, 1989. – *Horthy Miklós*: Emlékirtaim. 1990. – *Nagy Ferenc*: Küzdelem a vasfüggöny mögött. 1-2. 1990. – *Nagy Vince*: Októbertől októberig. 1991. – *Kállay Miklós*: Magyarország miniszterelnöke voltam 1942-1944. (Egy nemzet küzdelme a második világháborúban.) 1-2. 1991. – *Lakatos Géza*: Ahogyan én láttam. 1992. – *Hennyey Gusztáv*: Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között. (Egy volt magyar királyi külügyminiszter visszaemlékezései.) 1992. – *Ullein-Reviczky Antal*: Német háború – orosz béke. (Magyarország drámája.) 1993. – *Barcza*

György: *Diplomataemlékeim*. 1-2. 1994. – *Kertész D. István*: *Oroszország és a Nyugat között*. (Magyarország és a békekötés illúziói.) 1994. – *Szegedi-Maszák Aladár*: *Emlékiratok* 1-2. 1995.

Felvetődik itt mindjárt több kérdés. Mit is akartunk tulajdonképpen? Megbízható ismereteket adni egy történelmi időszak eseményeiről? Méghozzá emlékiratok publikálásával? De hiszen a memoár eleve elfogult műfaj: ki-ki úgy mondja el a történeteket, amelyeknek szereplője, sőt irányítója volt, ahogyan ő látta őket – *Lakatos Géza* még a műve címéül is ezt választotta, utalva a másféle megítélések lehetőségére –; hogyan lehet hát elvárni az emlékezőtől az abszolút megbízható közlést? Kivált olyan emlékezőtől, aki már állapotánál, menekült voltánál fogva is eleve a védekezés álláspontjára helyezkedik. Vesztés félt, kénytelen magyarázkodni. S ha magyarázkodik, már mentegetőzik is. Keresi a maga mentségét, csoportosítja a tényeket, válogat, kiemel, elhallgat. A legjobb, a legtisztességesebb szándékkal is, óhatatlanul igazolni igyekszik tetteit. Amellett az emlékezőt – mint tudjuk a pszichológiából – rendkívül szelektív. Megőrzi – az emlékező személy szándékától úgyszólván függetlenül –, ami az egyénnek kellemes, elfelejti, ami kínos, ami szégyellnivaló. És még valami: ugyan ki állíthatja magáról, hogy birtokában van a teljes igazságnak és ismeri a megtörtént események minden fontos részletét?

Tekintsünk csak egyetlen példát: a Szovjetunió elleni hadba lépésünk előzményeit. *Horthy Miklós*, aki egykorú dokumentumok segítségével, nyolcvanhat éves korában, úgyszólván emlékezetből írta meg memoárját, azt mondja könyvében (*Emlékirataim*, 250-252. p.), hogy 1941-ben Hitler levélben követelte tőle Magyarország hadba lépését, s hogy ő erre elutasító választ adott. A pár nap múlva mégis bekövetkező hadba lépésért viszont főképp *Bárdossy* hárítja a felelősséget. Nos, a fennmaradt hiteles okmányokból – például Hitler 1940. december 18-i hadművelleti utasításából; a *Hitler-Horthy* levéltárból; *Sztójay Döme* berlini magyar követ jelentéseiből stb. – tudjuk, hogy a német politikai vezetés ekkor még nem kívánta, s maga *Bárdossy* is ellenezte eleinte Magyarország részvételét a keleti hadjáratban, amelyet végül is a mindmáig felderítetlen háttérű kassai bombázás (1941. június 26.) után a kormányzó határozott el, s a minisztertanács elfogadott, illetve az országgyűlés (lelkesen) tudomásul vett. Egy másik emlékező, *Henry Gusztáv* vezérezredes, a *Lakatos*-kormány külügyminisztere szerint (Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között, 59. p.) a minisztertanács *Bárdossy* nyomására döntött úgy, hogy hadat üzen Oroszországnak. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy hadüzenetről szó sem volt, sem akkor, sem később.) Ezzel szemben *Lakatos Géza* vezérezredes, a későbbi kormányfő, akinek kormányzói hűségéhez kétség sem férhet, s akiről *Horthy Miklós* is mindig, az emigrációban is, elismeréssel nyilatkozott, emlékiratában (48-49. p.) *Horthy* személyes felelősségét hangsúlyozza az elhamarkodott hadba lépésért. Három emlékező, háromféle tényközlés és magyarázat. És egyikük jóhiszeműségében sincsen jogunk kételkedni. Ezzel elérkeztünk az emlékiratok hitelességének és forrásértékének problémájához.

Történeti forrás?

Megszoktuk – s ezt a megszokást nem lehet eléggé helyeselni –, hogy minden iratot, okmányt, jegyzőkönyvet, levelet stb., amely történelmünk eseményeire vonatkozik, kritikával szemléljünk, s tartalmukat egybevetve más irományokéval, próbáljuk kideríteni az igazságot. Még hitelesnek mondott vagy vélt jegyzőkönyvek esetében sem fölösleges a gyanakvás. Hogy csak egyetlen példát említsek: a magyar hadba lépésről, helyesebben a hadiállapot beálltának kinyilvánításáról tárgyaló 1941. június 26-i minisztertanácsi ülésről két, egymástól több ponton eltérő jegyzőkönyv maradt fenn. Az egyiket utólag, a háború után készítette *bárczházi Bárczy István* miniszterelnökségi államtitkár, a minisztertanácsi ülések állandó jegyzője. Hamisítványába azonban több hiba csúszott. Például *Werth Henriket*, a honvéd vezérkar főnökét vezérezredesi ranggal szerepelteti benne, holott ezt a tábornoki fokozatot csak hónapokkal később rendszeresítették a honvédségnél, s *Werth Henrik* a kérdéses időpontban gyalogsági tábornok volt (mellesleg az eredeti jegyzőkönyvben elő sem fordul a neve). Egy éles szemű hadtörténész felfigyelt erre az

„apróságra”, és kiderült a hamisítás. (Amiből persze még korántsem következik, hogy a másik fennmaradt változat hűen tartalmazza az ülésen elhangzottakat.)

Ha még az elsőrendű forrásként kezelt okmányokkal szemben is ilyen óvatosnak kell lennünk, fokozottan áll ez az igény és az úgynevezett Horthy-korszakról szóló történeti tudományos és ismeretterjesztő munkák, tanulmányok, valamint a forráskiadványokat kísérő, erősen ideológiai töltetű kommentárok esetében is, amelyek – tisztelet az igen csekély számú kivételnek – sokszor alaposan félrevezetik a gyanútlan olvasót. Például könnyedén fasizmusnak („Horthy-fasizmus”) titulálnak egy konzervatív parlamentáris rendszert, amelyben az 1944. március 19-i német megszállásig legálisan működtek az ellenzéki pártok, ahol megjelent a baloldali sajtó, s ahová a háború kitörése után ezrével menekültek a megszállt és náci csizmák tiportra országok polgárai: lengyelek (zsidók is szép számmal), franciák, belgák, hollandok, sőt még oroszok is. Vajon ha ez fasizmus volt, akkor mi volt a nyilas uralom? Hogy az orosz megszállást és a nyomán kialakult terror-rendszert ne is említsük.

Kommentárok

Ámbár az *Extra Hungariam* sorozatban közreadott emlékiratok nem tartoznak sem a tudományos, sem az ismeretterjesztő műfaj körébe, a könyvkiadói és szerkesztői tisztség megköveteli, hogy egy pillanatig se hagyjuk tévedésben vagy kétségben az olvasót, aki elsősorban nem irodalmi alkotásként veszi a kezébe ezeket a műveket, hanem történelmi ismereteit kívánja gyarapítani, vagy egyszerűen el akar igazodni a közelmúlt eseményeiben. Ebből kiindulva minden egyes kötethez magyarázó jegyzeteket, kiegészítő dokumentumokat, némelyikhez tanulmányt is csatoltunk egy-egy történész szakember tollából. Ezek fontos – mondhatni: elengedhetetlen – tartozékaik az emlékiratoknak: kiegészítik a szerzők közléseit, megvilágítják a tárgyalt események hátterét, utalnak a témával foglalkozó más művekre, valamint tömör ismertetést adnak a szereplőkről. Ha szükséges, természetesen kiigazítják a szerzők esetleges tárgyi tévedéseit, elírásait is. Ne feledjük, hogy ezek az emlékiratok az emigrációnak sokszor bizony nagyon mostoha körülményei között keletkeztek, és íróik, elvágva a hazai forrásoktól, többnyire csak emlékezetükre vagy legföljebb más, nem mindig megbízható publikációkra hagyatkozhattak. Ritka az olyan szerző, mint például *Barcza György*, aki egész irattárat vihetett magával az emigrációba. A javítások és kiegészítések – amelyek természetesen nem a szerzők szemléletével vitáznak – jelentősen növelik műveik használhatóságát és forrásértékét. Így ítélték ezt meg egyébként a jogutódok is (sorozatunk szerzői ugyanis, egyetlen kivételtől, az Angliában élő *Szász Bélától* eltekintve, sajnálatos módon nincsenek már az élők sorában), s így értékelte a hazai kritika.

Szemlélet

Szó esett az emlékiratok szerzőinek szemléletéről. Sorozatunkat úgy állítottuk össze, hogy a közeli múltunk iránt érdeklődő olvasó a legkülönbözőbb szemléletű s egymásnak gyakran ellentmondó felfogású politikusok ábrázolásában értesülhessen az eseményekről. Hogy csak néhány példát említsék: *Horthy Miklós* kormányzó másként ítéli meg az országnak a két világháború közötti és a háború alatti helyzetét, bel- és külpolitikai lehetőségeit, mint a kisgazdapárti, tehát akkor ellenzékben lévő *Nagy Ferenc*, a háború utáni első szabadon választott kormány elnöke, aki a kommunisták és az oroszok elől 1947-ben kénytelen volt külföldre menekülni. És mindkettőjükkel szemben áll *Nagy Vincének*, ennek a – ha szabad így mondani – született ellenzékinek a felfogása, aki 1945 előtt „balról”, 1945 után meg „jobbról” bírálta a kormánypolitikát, és 1947-ben szintén menekülni kényszerült. *Ullein-Reviczky Antal* pedig, ez a nagy műveltségű, világlátott diplomata egy kissé felülről, szinte „nyugati” szemmel nézi s ítéli meg az elmaradott s hagyományaiiban erősen feudális Magyarországot, akárcsak volt vatikáni és londoni követünk, *Barcza György* is jövőre megjelenő emlékiratában, amelyben rendkívül éles kritikát mond

Horthy Miklósról, a politikusról (miközben *Horthyt*, az embert igen nagyra becsüli); *Kállay Miklósról* pedig azt tartja, hogy egy vidéki főispán szintjén próbálta kormányozni Magyarországot a háború alatt, s rosszallja tétova, habozó politikáját. Talán ennyi is elég annak érzékeltetésére, hogy ezek az emlékezők szuverén egyéniségek voltak, s mindegyik a maga szilárdnak vélt álláspontjáról ítélte meg az ország helyzetét és jövőjét, s tette a dolgát legjobb meggyőződése szerint.

Az emlékiratok olvasójának bizony elfogulatlanul és nyitottan kell közelednie ezekhez a művekhez, s felkészülnie a kifejtett gondolatok kritikai befogadására. Itt a kritikaira tetszem a hangsúlyt, mert hiszen az egész sorozat közreadásának az a legfőbb értelme, hogy történelmi-politikai szemléletmódot tanuljunk belőle, s a szerzőkkel vitázva megalakossuk a magunk szuverén változatát, amire ugyancsak nagy szükségünk van az elmúlt évtizedek mindent laposra gyaluló, sivár és terméketlen ideologizálása után.

S ha egy-egy eseménysor több szempontú, kritikai bemutatásával a tanulók érdeklődését is fel tudjuk kelteni közelmúlt történelmünk iránt (erre leginkább a szakköri és önképzőköri feldolgozás lehet alkalmas), akkor máris tettünk valamit egy új, tisztultabb történelmi- és társadalomszemlélet kialakításáért.

ANTAL LÁSZLÓ

Tököl, 1956

Nagy hagyománya van a magyar történelemben a becsapátásnak, amelynek eredete valami ősi, mély hiszékenység, valamiféle turáni átok vagy mi, hogy éppen annak hittünk a legjobban, akinek nem lett volna szabad. Az ellenségben nemes és sportszerű ellenfelet hinni ősi privilégiumunk; erre valóságos larcsev a múltunk. Igaz, van a felemelt sisakrostélynak Don Quijote-i nemessége, bár e tragikus hős csak barbár tréfákban említhető a józan machiavellizmussal közös lapon.

Nemzeti hőseinknek mintha passziójuk lett volna tenyerükön szívükkel primitív csapdába besétálni, hogy legyen belőlük gyászos történelem. Józan ésszel nem egészen világos, miként keveredhetett Janus Pannonius püspökként egy esetlen összeesküvésbe, hogy futtában érje a halál, és a magyar jakobinusok lebukásának története is inkább maflasság, mint gonosz elárultatás; és az is, hogy Károlyi Mihály gróf miniszterelnököt a trónját veszített uralkodó Bécsbe tudta idézni, s magánál tartani, mint hajdan Török Bálintot a szultán, nehezen magyarázható történet. A nem túlságosan dicső példák sorolhatók ad infinitum. *Kő András* és *Nagy J. Lambert* kötetének tanulsága e tekintetben semmi újjal nem szolgál.

A cím konkrét, jól ismert dátumra utal, 1956. november 3. estéjére, amikor is – mint ez *Maléter Pál* özvegyének, *Gyenes Juditnak* szavaiból szintén kitűnik – a magyar honvédelmi miniszter követségbe ment egy közönséges csapattiszthez, hogy a szovjet hadserg kivonulásáról tárgyaljon vele.

Azért éppen annak hadiszállásán, mert – ha rangban partner lett volna és nem lett volna hadiállapot – a nemzetközi illem szerint szép lett volna, ha így cselekszik.

Nehez erre azt mondani, hogy virtus, még ha Maléter akkori szavai szerint nem menni gyávaság lett volna.

Ennek a különös könyvnek a valódi értékét, és értéke mibenlétét nehéz megállapítani. Témája félig-meddig beletartozik az Oral History Archivum kutatásaiba, módszere pedig fedi azt. Annak ténye, hogy a szerzők – azaz interjúkészítők – utánajártak e kísérteties éjszaka (és a következő reggel) szereplőinek, becsülni való riporterri nyomozómunka, nem más. Az azonban, hogy szóra is bírták őket, több esetben teljesítmény, hiszen nyilatkozott nekik *Uszta Gyula* nyugalmazott altábornagy, a partizánszövetség egykori vezetője is, aki a forradalom második napján, *Moszkvában* értesült a hazai eseményekről.